

Torken som fostringsanstalt och genustvätt

Johan Edman

Torken. Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940–1981. Almqvist & Wiksell International 2004, Stockholm, 468 s.

”Tork” användes i folkmun som en benämning på gamla tiders alkoholistanstalt som fanns fram till 1982 när nykterhetsvårdslagen upphörde. Det är förmodligen ingen tillfällighet att just *Torken* blev titeln på den starkt anstaltskritiska roman som Waldemar Hammenhög skrev i början av 1950-talet. Drygt 50 år senare har denna tidstypiska term också använts som titel på historikern Johan Edmans avhandling som lades fram vid Stockholms universitet i februari 2004. Avhandlingen är en studie av svensk tvångsvård av alkoholmissbrukare under de fyra decennier som föregick socialtjänstreformen 1982.

Inom socialhistorisk forskning fyller Johan Edmans omfångs- och kunskapsrika avhandling ett väsentligt tomrum. Hans övergripande frågeställning är varför man har vårdat alkoholmissbrukare med tvång i Sverige under 1900-talet. Syftet med tvångsvården har, framhåller Edman, varierat över tid och var dessutom väsentligt olika för män och de (få) kvinnor som internerades på anstalt. Författaren analyserar bland annat sambandet mellan vårdutvecklingen och föreställningar om missbrukets orsaker, konsekvenser och dess lösning.

Edman riktar sitt sökarljus mot anstaltsvården och hur dess praktik utmejslades genom dess egen praxis och tillämpning, ”bortom lagens formuleringar och lagstiftarens intentioner” (s. 16). Det var alltså i an-

staltsmiljön som vårdens innehåll materialiserades. För att närmare undersöka detta har Johan Edman gjort en omfattande och beundransvärd genomgång av inte bara officiellt tryck i form av exempelvis statliga utredningar, utan också gjort en djupdykning i arkivmaterial från de fyra institutioner som han har som undersökningsobjekt. En av dessa är Venngarn i Uppland, den första statliga institution som togs i bruk när 1913 års alkoholistlag trädde i kraft i augusti 1916. Edmans forskning om tvångsvården på anstaltsnivå är i detta sammanhang unik, eftersom det är första gången som den praktiserande anstaltsvården har studerats.

Reaktion mot ”sociala skadegörare”

1913 års alkoholistlag kan sägas utgöra det sista steget i samhällets tvångsvårdslagstiftning som inleddes redan i mitten av 1800-talet med tvångsvård av sinnessjuka. Historikern Jenny Björkman (2001) har tidigare visat, att den tidsmässiga diskrepansen mellan dessa två tvångsvårdslagar framför allt kan förklaras med att dryckenskap och fylle-ri länge betraktades som självförvållat, till skillnad från galenskap, och därför var straffbelagt.

Alkoholistlagen skall inte ses som samhällets reaktion på alkoholmissbruket som sådant. I själva verket hade konsumtionen minskat, om än från en hög nivå, vid sekelskiftets början jämfört med mitten och slutet av 1800-talet. Istället var det en reaktion på underklassens förmenta ”farlighet”. Ett dominerande tema i debatten om den sociala frågan från 1820-talet och fram till 1870-talet var just föreställningen om underklassens ”farlighet”, bland annat i moraliskt hänseende men också socialt och politiskt (Petersson 1983).

Det är alltså mot denna bakgrund som man skall se alkoholistlagens framväxt och dess karaktär som klasslag. Johan Edman visar att missbruket både av statsmakterna och av nykterhetsrörelsen uppfattades som ”en farsot som hotade både nationen och rasen” (s. 19). Lagen var visserligen en vårdlag, men Edman argumenterar på ett övertygande sätt

för att den befann sig i skärningspunkten mellan vård och straff eftersom den möjliggjorde ett administrativt frihetsberövande av vissa alkoholmissbrukare. Det som framför allt styrde vem som internerades var lagens specialindikationer, vilka tog sikte på det som uppfattades vara sociala skadeverkningar. Det var, sammanfattar Edman, "de sociala konsekvenserna av alkoholmissbruket, snarare än själva alkoholmissbruket, som skulle bearbetas" (s. 427). I den ursprungliga lagen från 1913 utgjordes specialindikationerna av våldsbenägenhet, plikt-försummelse och parasitism. Efter 1938 års revidering innehöll alkoholistlagen sju specialindikationer, av vilka kringflackandeindikationen var ett viktigt tillskott. Alkoholmissbrukare behövde således inte fortsättningsvis interneras med stöd av den omdiskuterade och illa sedda lösdriverilagen. Samhällets skyddsaspekt var mer fastgjuten än någonsin tidigare.

Men historien hade kunnat ta en annan vändning. Om statsmakterna på 1910-talet och senare på 1920-talet hade haft en politisk vilja att vidta åtgärder för att komma till rätta med den enskilde medborgarens "fortgående missbruk", hade lagens rekvisit förmodligen formulerats annorlunda. 1907 års Fattigvårdslagstiftningskommitté hade föreslagit att lagen även skulle tillämpas på den som var "oförmögen att vårda sina angelägenheter", vilket – framhåller Edman – skulle ha inneburit att alkoholistlagen även möjliggjort "ingripande mot välsituerade alkoholmissbrukare" (s. 37). Justitieministern tog dock avstånd från denna del av kommitténs förslag, eftersom han inte ansåg att det fanns "någon så omedelbart förestående fara för samhället" (prop. 1913:193). Vidare kan nämnas, att i samband med den översyn som skedde av lagen på 1920-talet hade en statlig utredning föreslagit att tvångs-ingripanden främst skulle baseras på "omsorgen om individen själv", samtidigt som samhällsskyddsaspekten skulle tonas ner. Men remissinstanserna var kallsinniga, och istället överfördes frågan till den sittande Lösdriverikommittén – med för övrigt samma ordförande

som i 1907 års Fattigvårdslagstiftningskommitté. Förslaget som presenterades 1929 kunde bara bli ett. (Samhälls)ordningen var återställd. Den omarbetade alkoholistlagen, som trädde i kraft 1932, hade således påfallande likheter med lösdriverilagen. Antalet tvångsvårdade alkoholmissbrukare ökade i samma utsträckning som antalet intagna lösdrivare minskade.

Samhällets föreställning om "sociala skadegörare" var vid denna tidpunkt inte statisk, utan var (och är) i hög grad kontextuellt betingad. Edman utgår här från ett socialkonstruktivistiskt synsätt och hävdar, att "de så kallade objektiva sakförhållandena förklarar bara mindre delar av denna problematik" (s. 30). I slutdiskussionen utvecklas detta resonemang ytterligare:

Alkoholistvårdens historia visar att gravt alkoholmissbruk inte nödvändigtvis eller främst måste betraktas som ett problem som har att göra med individens relation till alkoholen. Andra problemformuleringar har gällt individens relation till arbetslivet, familjen, sexualmoralen, genusordningen eller det kapitalistiska tjuvsamhället. Alkoholmissbruk är som socialt problem öppet för de definitioner och åtgärder som tongivande aktörer tillskriver det. (s. 437)

Författaren visar att alkoholistlagen genom sina specialindikationer i huvudsak riktades mot missbrukande och socialt utagerande *män*. Edman tar här hjälp av Georges Midrés teori om socialvårdens avgränsningsinstitutioner som syftar till att "sortera" klienter utifrån den dominerande diskursen om legitima respektive illegitima behov. En man som misskötte sin försörjningsplikt mot familjen var utifrån rådande moraliska argument "ovärdigt behövande". Alkoholistanstalten kom här att fungera som en avgränsningsinstitution genom att förena tvångsvård, arbetsplikt i form av hårt kroppsarbete och moralisk påverkan, där syftet var att mannen skulle återta rollen som fullvärdig familjeförsörjare. *Kvinnor* med svåra alkoholproblem var däremot något av en anomali.

Intagnas förhandlingsutrymme

Låt oss nu återvända till anstaltspraktiken. Johan Edman visar att ledningen och personalen vid alkoholistanstalterna åtnjöt en betydande autonomi – där Venngarn länge intog en särställning som den självlysande stjärnan bland anstalterna – när det gällde implementeringen av missbrukar/tvångsvården som åtgärdsprogram. Med hänvisning till statsvetaren Bo Rothstein ser Edman detta program som dynamiskt interventionistiskt, dvs. det ”söker påverka enskilda medborgares beteenden i en process där samtidigt kunskaperna om vad som fungerar är mycket osäkra och variationerna ute på fältet är stora” (s. 43). Enligt Lipsky och hans teori om *street-level bureaucracy* formuleras ett interventionistiskt åtgärdsprogram i implementeringsledet, vilket motiverar Edman att ge anstaltspraktiken en central roll i avhandlingen.

I början av 1940-talet tog Socialstyrelsen ett fastare grepp om anstalterna genom att inom myndigheten skapa en centraliserad placeringsenhet som fattade beslut om på vilken anstalt den omhändertagne skulle placeras. Samtidigt kunde anstalterna kringgå besluten genom att begära förflyttning av klienter, vilket Venngarn i stor utsträckning gjorde. Även om Socialstyrelsen försökte skapa ”ordning i en vildvuxen alkoholistvård” (s. 98), som Edman uttrycker saken, så intervenerade man inte i det som var kärnverksamheten – dvs. själva vården. Socialstyrelsen hade kunnat ta en aktiv roll även i frågor rörande vårdutvecklingen – men valde att inte göra det. Likheter mellan dåtid och nutid är slående, eftersom även Statens institutionsstyrelse länge har varit avvaktande och istället betonat LVM-hemmens självständiga roll när det gäller inriktningen av vård och behandling.

Edmans tes är att tvångsvårdens syfte konkretiserades genom ”ett slags förhandling” mellan intagna och alkoholistvårdande myndigheter, dvs. anstaltsledning och nykterhetsnämnd. Klientens handlingsutrymme påverkades positivt om han kunde visa att han erbjudits arbete ute i samhället, vil-

ket både innebar att ”vårdtider förkortades och permissioner beviljades” (s. 147). Detta var tveklöst ett tungt vägande motiv att söka arbete. Samtidigt var detta handlingsutrymme starkt konjunkturkänsligt för både män och kvinnor. ”Också på Haknäs stod de [kvinnliga] intagna i relation till potatisåkrarna och betfälten när det åskades försökspermission”, noterar Edman (s. 149). För männens del var försörjningsplikten ett distinkt argument och ingick som en del i handlingsutrymmets arsenal. Särskilt effektivt var det om hustrun gjorde en framställning till nykterhetsnämnden om att få hem sin make, förutsatt att nämnden ansåg att den intagne kunde ”göra nytta”, dvs. arbeta. På motsvarande sätt var intagna kvinnors starkaste förhandlingskort, att de behövdes för att ta hand om hem och familj. Genom förhandlingsordningen testades således både männens och kvinnornas arbetsvilja och – förmåga – för kvinnorna kompletterat med deras roll som mor och maka – och det var här som deras status som ”värdiga eller ovärdiga” slutligen avgjordes (s. 431).

Tvångsvården innehöll i sig en stark konfliktdimension, framhåller Johan Edman, vilket motverkade att det blev ett för klienten positivt förhandlingsutfall. Detta blev särskilt märkbart när klientens förhandlingsutrymme var obefintligt eller om förhandlingen misslyckades utifrån klientens horisont. Enligt Edman medförde anstaltsledningens ”hårdnackade ovilja att föra ett mer demokratiskt samtal” med de intagna att konflikterna eskalerade (s. 182).

I avhandlingen berör Johan Edman också en av alkoholistlagens anakronismer, nämligen det faktum att anstaltsklientelet fram till mitten av 1970-talet till 95 procent utgjordes av män. Edman diskuterar och analyserar ingående det som framstod som de dominerande orsakerna till mäns och kvinnors missbruk och vad som skilde den manligt dominerande anstaltsvården från anstaltsvården av det kvinnliga klientelet. För männens del söktes orsakerna i den sociala miljön, familjeförhållandena, individens karaktär och deras kamratusgång. För

kvinnornas del gjordes ofta en koppling mellan missbruk och sedeslöst beteende, vilket bidrog till att de misskötte sina hem och rollen som husmor. Anstaltslösningen på män och kvinnors "sociala skadeverkningar" fick därmed också olika inriktningar: männen skulle fostras till ett nyktert liv och socialiseras in i rollen som familjeförsörjare genom hårt kroppsarbete, medan kvinnor skulle fostras till sedlighet, trevlighet och moderlighet genom "arbete av det slag som kan förekomma i ett hem på landet: matlagning, städning, tvätt, sömnad och vävning, trädgårdsarbete samt skötsel av höns och kani-ner" (ur Haknäs verksamhetsberättelse 1949). För de intagna kvinnorna gällde det således att ta steget från "sedeslöshet" till "kvinnlighet". Anstalterna kom att fungera, för att använda Edmans träffsäkra benämning, som jättelika *genustvättar* med uppgift att forma de intagna utifrån uppställda ideal.

Men även andra "lösningar" introducerades på anstaltsnivå för att reducera eller eliminera klientelet sociala skadeverkningar på det omgivande samhället. På 1940-talet var rättspsykiatern Olof Kinberg pådrivande för att intagna skulle låta sig steriliseras, något som Edman karaktäriserar som *den radikala lösningen*. Men projektet misslyckades kapitalt, trots att många anstalter genom direkta hot och påtryckningar ville få intagna att acceptera sterilisering. Dagöholmsanstalten ställde exempelvis sterilisering som villkor för att erhålla permission; Venngarns chef förklarade vid en konferens, att "ett par tattare som vägrat underkasta sig sterilisering ha kvarhållits å anstalten hela tiden utan att erhålla försökspermission". En annan åtgärd som han förordade var att "skicka vederbörande till en imbecillanstalt, där han får stanna tills han steriliserats" (återgi-vet av Edman, s. 141). Anstalternas agerande är en illustration av att frontlinjebyråkraterns handlingsutrymme mycket väl kan användas i ett för *klienten* illegitimt men för *staten* legitimt syfte.

Medikaliseringens intrång

Motbokens avskaffande och nykterhetsvårdslagens ikraftträdande i oktober 1955 blev inledningen till alkoholistanstalternas guld-ålder. Antalet platser och anstalter expanderade kraftigt för att möta den avsevärt ökade mängden tvångsomhändertagna. Edman kan här skymta inledningen till vissa perspektivförskjutningar. En begreppsmässig medikalisering – dvs. att aktiviteter och åtgärder legitimeras utifrån medicinska motiv – gör sitt intrång på anstalterna, men den åtföljdes inte förrän på 1970-talet av en motsvarande institutionell medikalisering som innebar att läkare fick ett avsevärt ökat inflytande på vården. Från Socialstyrelsens sida växte gradvis fram en ambition att vårda och behandla snarare än att fostra socialt missanpassade alkoholmissbrukare, där den tilltagande medikaliseringen lade grunden för en på 1970-talet "mer mångfacetterad behandlingslinje" (s. 427).

Denna utveckling, som Edman för sin del benämner en "diskursiv förhoppning" men som jag snarare vill uttrycka som en förhoppningsfull diskurs, innebar att klientens arbetsinsats nu sågs som en terapeutisk tillgång istället för att vara ett verkningfullt instrument för moralisk påverkan. Perspektivförskjutningen innebar, för att anknyta till Midrés teori, att en dittillsvarande moralisk dimension ersattes av en resursorienterad som mer skulle baseras på den enskilde intagnes behov. Men som författaren påpekar: förhoppningen eller visionen om en annorlunda vårdinriktning skall inte förväxlas med den praktiserande alkoholistvården, eftersom den förra "många gånger stannade vid språkliga omformuleringar av gamla vårdmetoder och disciplinmedel" (s. 425).

Ett genomgående tema i Johans Edmans avhandling är att anstaltspraktiken kom att styra utvecklingen av alkoholistvården, alldeles oberoende av lagstiftarens intentioner. Under NVL:s sista 15 år var utvecklingen på Venngarn respektive Runnagården tydliga exempel på detta. Venngarn gjorde kraftigt motstånd mot alla centrala påbud om förändring av verksamhets- och vårdinnehål-

let, vilket slutligen medverkade till anstaltens undergång. Runnagården i Örebro lyckades däremot genom sin anstaltschef (Ulla Zetterman) gå i bräschen för en vårdideologisk radikalisering och förnyelse som låg i linje med de nya samhällliga strömningar som växte fram fr.o.m. mitten av 1960-talet. Zetterman betraktades som "den stora ideologen" bland anstaltscheferna, och Johan Edman har svårt att dölja sin förtjusning över hennes framfart. En bidragande orsak till Runnagårdens framgång var det oreserverade stöd som man fick från Socialstyrelsen. Runnagården var som Edman påpekar "en anstalt i tiden", medan Venngarn gick sotsdöden till mötes. Edmans poäng i detta sammanhang är att man på Runnagården arbetade "i socialtjänstlagens anda" långt innan socialtjänstreformerna trädde i kraft 1982. NVL lade inte några hinder i vägen, och anstaltsledningen kunde själv skapa det vårdinnehåll som den eftersträvade och behövde för att genomdriva sin linje.

Johan Edman har sammanfattningsvis skrivit en utomordentlig avhandling där han elegant och obehindrat rör sig mellan olika vetenskapliga perspektiv. Denna forskningsmässiga kraftsamling har resulterat i en allsidig genomlysning av tvångsvårdens utveckling på anstaltsnivå under fyra decennier. Avhandlingen är ett pionjärbete om en viktig socialhistorisk epok som först nu har beforskats. Min enda invändning är att författaren ibland är alltför detaljrik vilket leder in honom i ett antal sidospår som tenderar att skymma den röda tråden. Det hindrar inte att *Torken* varmt kan rekommenderas till såväl praktiker inom dagens LVM-vård och socialtjänst som forskare som ägnar sig åt missbrukarvård och socialpolitik.

Weddig Runquist, doktorand i socialt arbete, tidigare huvudsekreterare i den statliga LVM-utredningen (SOU 2004:3), Malmö högskola, Hälsa och Samhälle, Universitetssjukhuset MAS, SE-205 06 Malmö

E-post: weddig.runquist@hs.mah.se

REFERENSER

Björkman, Jenny (2001): Vård för samhällets

bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970. Stockholm: Carlssons förlag

Petersson, Birgit (1983): "Den farliga underklassen". Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.

Lättsinnig doktorsavhandling?

Mikko Salasuo

Huumeet ajankuvana. Tutkimus huumeiden viihdekäytön kulttuurisesta ilmenemisestä Suomessa (Narkotika som en tidsbild. En undersökning av rekreativbrukets kulturella uttryck i Finland). Stakes, Tutkimuksia 2004, Helsinki, 149 s.

Mikko Salasuos avhandling handlar om de mest utbredda och synliga narkotikarelaterade företeelserna i Finland, den cannabiskultur som uppstod på 1960-talet och avtog i mitten av 1970-talet, och den nya festkultur, som växte upp kring technomusiken och ecstasybruket och som inte ännu har visat tecken på avmattning. Avhandlingen består av sju artiklar som publicerats inom en relativt kort tidsperiod samt av ett sammanfattande kapitel som redogör för artiklarnas bakgrund, material och metoder.

Artikeln "Medvetandets omvälvning – den första narkotikavågen"¹ baserar sig på kvalitativt material och är en historisk beskrivning av olika faser i cannabiskulturen, som var koncentrerad främst till Helsingfors.

Artikeln "Ecstasy på spåren – MDMA eller historien om ecstasy och dess utbredning i den västerländska ungdomskulturen"² är baserad på utländsk sekundärlitteratur och beskriver hur ecstasys position förändrades från att ha varit ett läkemedel och psykoterapeutiskt hjälpmedel till att bli ett betydande inslag i den västerländska ungdomskultur som präglas av technomusik och stora, kollektiva evenemang.